

Vrijheid van godsdienst als tweederangsrecht?

Welke juridische bescherming zal er in de toekomst nog worden geboden aan radicaal gelovigen, dat wil zeggen, mensen wier opvattingen en de uiteenlopende manifestaties daarvan, vergaand afwijken van andere (meerderheids)opvattingen in de samenleving? Deze kwestie is des te urgenter, wanneer men bedenkt dat inmiddels ook bijbelgetrouwe protestanten en praktiserende katholieken aan deze definitie van radicale gelovigen voldoen.

In een recente lezing aan het Catholic Center van New York University, waarbij ik aanwezig was, betoogde de hoogleraar Vergelijkend Constitutioneel Recht aan Harvard University Mary Ann Glendon (2015), dat het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging hard op weg is een tweederangsrecht te worden. Zij verwees in dit verband naar een viertal ontwikkelingen, waarvan ik er hier twee uitlicht.

De eerste verklaring die Glendon noemde is de toegenomen vijandigheid ten aanzien van religie onder opinieleiders, waaronder die in de media en aan universiteiten. Wat de laatste groep betreft, is het inderdaad opvallend hoe snel er in betrekkelijk korte tijd een hele literatuur is ontstaan die de grondslagen van de godsdienstvrijheid principieel ter discussie stelt. Daarin wordt bijvoorbeeld gesteld dat het opvallend is dat organisaties als de Verenigde Naties, maar ook westerse landen als de Verenigde Staten, de godsdienstvrijheid wereldwijd

trachten te bevorderen. Het is immers volgens deze auteurs onduidelijk wat onder dit recht precies zou moeten worden verstaan en of het binnen en vooral buiten het Westen eigenlijk wel in een behoefte voorziet. Vervolging omwille van het geloof kan heel verschillende achtergronden hebben, en een recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging naar westerse snit kan wel eens een remedie zijn die erger is dan de kwaal (zie bijvoorbeeld Sullivan, Hurd, Mahmood & Danchin 2015).

Een tweede ontwikkeling die Glendon aanstipte, is dat het draagvlak voor de idee van godsdienstvrijheid als universeel mensenrecht onder de bevolking als geheel eveneens aan erosie onderhevig is. In dit verband verwees zij naar de culturele revolutie zoals die in de jaren zestig in het Westen heeft plaatsgevonden. Deze revolutie heeft in de woorden van Charles Taylor geleid tot de opkomst van een 'expressief individualisme' (2007, 473 e.v.). Kenmerkend

voor deze levenshouding is de titel van het in de uitvoering van Frank Sinatra bekend geworden liedje 'I Did It My Way', dat dan ook in toenemende mate tijdens begrafenis ten gehore wordt gebracht. Dit expressieve individualisme staat op gespannen voet met de klassieke invulling die het recht op godsdienstvrijheid heeft gekregen, voor zover deze uitging van het bestaan van min of meer hecht georganiseerde geloofsgemeenschappen. Met de meer of minder geleidelijke afbrokkeling van een aantal van deze geloofsgemeenschappen, lijkt ook het recht op godsdienstvrijheid in de traditionele betekenis van het woord aan relevantie in te moeten boeten, zeker voor zover het de collectieve dimensie daarvan betreft.

Het geluid dat Glendon tijdens de lezing liet horen, is breder waar te nemen. Net zoals er in academische kring inmiddels een aanzienlijke literatuur is ontstaan die het recht op godsdienstvrijheid in de huidige vorm principieel ter discussie stelt, is er een reeks artikelen en boeken waarin de bedreigingen van dit recht uiteen worden gezet. Soms wordt daarbij gewezen op een paradox. Juist op het moment dat wereldwijd de schending van het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in hevigheid lijkt toe te nemen, raakt de consensus waarop het recht decennia- zo niet eeuwenlang in het Westen heeft mogen rekenen, aan erosie onderhevig (Hertzke 2012).

Deze kant van de medaille maakt dat het

eventuele verworden van het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging tot een tweederangsrecht niet een louter academische aangelegenheid is, maar ook één met aanzienlijke praktische consequenties voor (gemeenschappelijke) mensen over de hele wereld. Welke juridische bescherming zal er in de toekomst nog worden geboden aan radicaal gelovigen, dat wil zeggen, mensen wier opvattingen en de uiteenlopende manifestaties daarvan, vergaand afwijken van andere (meerderheids)opvattingen in de samenleving? En hoe kunnen de grenzen van dergelijke

radicale opvattingen en uitingvormen daarvan worden bepaald, wanneer de geijkte juridische afwegingskaders in wet en jurisprudentie daarvoor zouden komen te ontbreken? Deze kwestie is des te urgenter, wanneer men bedenkt dat inmiddels ook bijbelgetrouwe protestanten ('*evangelicals*') en praktiserende katholieken waarschijnlijk reeds in hoge mate aan de hierboven gehanteerde definitie van radicale gelovigen voldoen.

Is het glas halfvol of halfleeg?

Hoewel het onder zowel voor- als tegenstanders van het huidige recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging onomstreden is dat zich momenteel ontwikkelingen voordoen met betrekking tot dit recht, is het de vraag hoe ingrijpend deze ontwikkelingen nu precies zijn.

Interessant genoeg bestaan over deze vraag verschillende opvattingen in de literatuur. Zo is er enerzijds de opvatting die ervan uitgaat dat er weliswaar nog steeds een vrije uitoefening

< *Kop van keizer Constantijn, Rome, 312-315*

van het recht op godsdienstvrijheid mogelijk is, maar dat het daarbij wel gaat om ‘Free Exercise by Midnight’ (DeGirolami 2015). Hiermee bedoelt de betreffende auteur dat de tijd doortikt en de nacht weldra kan invallen. Een andere auteur in deze categorie spreekt zelfs op dit moment reeds van een doelgerichte en welbewuste aanval die vanuit het recht in het Westen zou worden ondernomen op religie (Benson 2013).

Hiertegenover staan auteurs die beklemtonen dat, zoals een van hen het verwoordt, ‘The Sky Isn’t Falling’ (Carlson-Thies 2015). Het valt volgens deze auteurs nog wel mee met de staat van de godsdienstvrijheid, waarbij zij onder andere doelen op het feit dat de mate van godsdienstvrijheid afhankelijk is van de specifieke tijd en plaats, alsmede de concrete omstandigheden van het geval. Deze laatste benadering kan in zoverre een typisch juridische benadering worden genoemd, dat juristen doorgaans een voorliefde aan de dag leggen voor casuïstiek. Historici zal een context-specifieke benadering stellig eveneens aanspreken. Toch wordt ook de eerste opvatting wel onder juristen aangehangen, zij het wellicht juristen met een minder dan gebruikelijke huiver voor de sociaalwetenschappelijke drang om wetmatigheden op het spoor te komen, in dit geval in het recht.

Aanhangers van de opvatting dat ‘The Sky Isn’t Falling’ doen nogal eens aan *close reading* van rechterlijke uitspraken, waarbij zij aan iedere bijzin of referentie die zich daarvoor leent een sprankje hoop ontlenuen (zie bijvoorbeeld Langston 2015). De discussie komt daarmee al snel neer op de vraag of de kop halfvol dan wel halfleeg is. De auteurs uit de eerste richting ontkennen immers niet dat er nog vrije uitoefening

van het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging mogelijk is, maar betogen alleen dat deze mogelijk ten einde loopt. Met andere woorden, de kop is voor hen (reeds) halfleeg. De tweede groep auteurs meent dat het zo’n vaart nog niet loopt met het verworden van de godsdienstvrijheid tot een tweederangsrecht, maar toont zich doorgaans allerm minst blind voor het feit dat er al dan niet onder de oppervlakte wel degelijk ontwikkelingen gaande zijn in negatieve richting. Zij stellen derhalve dat de kop (nog slechts) halfvol is.

Hoewel beide benaderingen elkaar in de praktijk derhalve minder ontloupen dan men op het eerste gezicht geneigd is te denken, geven zij toch aanleiding tot de vraag welk van beide groepen auteurs het bij het rechte eind heeft: is het glas van het recht op godsdienstvrijheid nu halfvol of halfleeg?

Drie recente rechterlijke uitspraken

Teneinde het antwoord op deze vraag te achterhalen kijken we naar drie recente arresten in drie verschillende jurisdicties. Het betreft in alle drie de gevallen uitspraken van hoogste rechtscolleges, te weten: het Amerikaanse Hoogerechtshof, het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en het Canadese Hoogerechtshof.

Reden voor deze selectie is dat de arresten de collectieve dimensie van het recht op godsdienstvrijheid en levensovertuiging betreffen, die beweerdelijk het meest aan relevantie inboet met de meer of minder geleidelijke afbrokkeling van een aantal traditionele geloofsgemeenschappen. Bovendien gaat het in de zaken om organisaties van bijbelgetrouwe protestanten en rooms-katholieken, die zoals gezegd inmiddels waarschijn-

lijk reeds in hoge mate aan de hierboven gehanteerde definitie van radicale gelovigen voldoen.

De Amerikaanse zaak

Mede gelet op de aard van het onderhavige tijdschrift, is het niet nodig de feitencomplexen en de juridische redeneringen van de drie arresten in detail weer te geven. Volstaan zij daarom met de vermelding dat het in de Amerikaanse zaak, *Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church t. Equal Employment Opportunity Commission et al.* (2012), ging om een behoudende evangelisch-lutherse school die een leerkracht wilde ontslaan. Normaal gesproken is in een dergelijke situatie de anti-discriminatie wetgeving van kracht. Deze leerkracht was echter geen lekenleerkracht, maar iemand die vanwege de training die zij had ontvangen door de school zelf als ‘minister’ (geestelijke) werd aangeduid. Dit riep de vraag op of een zogeheten ‘ministerial exception’ van kracht zou zijn, een uitzondering die maakt dat de school ten aanzien van het ontslag van de betreffende leerkracht niet gebonden is aan non-discriminatie wetgeving. Interessant genoeg was het de eerste keer dat het Hoogerechtshof voor een dergelijke vraag kwam te staan.

De Europese zaak

Hetzelfde gold twee jaar later voor het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, in de zaak *Fernández Martínez t. Spanje* (2014). Deze zaak betrof eveneens het ontslag van een (godsdienst)leraar, die in dit geval in dienst was van de katholieke kerk. Kort en goed luidde de vraag ook hier of er zoiets bestond

als een ‘ministerial exception’ voor de kerk, die zwaarder zou wegen dan het recht op bescherming van zijn persoonlijke leven en familie-leven waarop de ontslagen leraar zich beriep. Kamers van het Hof hadden zich eerder wel voor deze vraag gesteld gezien, en daarop per geval wisselende antwoorden gegeven, maar nu was het de voltallige Grote Kamer die zich over de zaak uitsprak.

De Canadese zaak

De Canadese zaak ten slotte, *Loyola High School and John Zucchi t. Attorney General of Quebec* (2015), betrof de invoering van een nieuwe vorm van religieuze educatie. Het nieuwe vak was vanuit een seculier perspectief opgezet, hetgeen in de Canadese context betekent dat de verschillende religies erin op een zoveel mogelijk neutrale wijze dienen te worden behandeld. Een particuliere middelbare school vroeg hiervan ontheffing gelet op haar specifieke katholieke identiteit, die het ministerie van Onderwijs vervolgens weigerde te verlenen.

Het opvallende is nu dat in alle drie de gevallen de levensbeschouwelijke organisaties, twee scholen en een kerk, aan het langste eind trokken. Op het eerste gezicht lijken de zaken hierdoor een duidelijk bewijs van het gelijk van de stroming in de literatuur die stelt dat de kop van het recht op godsdienstvrijheid halfvol is. In elk geval maken de drie uitkomsten het vooralsnog bezwaarlijk vol te houden dat er sprake zou zijn van een algehele aanval van het westerse recht op religie in het algemeen en radicale gelovigen in het bijzonder. ►

Grafplaat van Gentianus, Rome, 4e-5e eeuw. De tekst luidt als volgt: 'De gelovige Gentianus; hij leefde 21 jaar, 8 maanden, en 16 dagen. Bid voor ons in je gebeden, want wij weten dat jij bij Christus bent.' De duiven die het Christussymbool flankeren verwijzen naar de gelovigen, de ziel en de vrede.

Toch is daarmee niet alles gezegd. Zo is het in de eerste plaats opvallend dat drie vergelijkbare zaken kort na elkaar in drie verschillende jurisdicties voor de hoogste rechtscolleges kwamen. Kennelijk was de maatschappelijke polarisatie rond de vraag naar uitzonderingsposities voor levensbeschouwelijke instellingen, die eerder al wel voor lagere rechters aan de orde was gekomen, toegenomen.

In de tweede plaats kan worden geconstateerd dat, alvorens de hoogste rechtscolleges te bereiken, de betreffende zaken uiteraard eerst door lagere rechters zijn

beslist. In alle drie gevallen waren een of meer van deze lagere rechters daarbij (gedeeltelijk) tot andere conclusies gekomen. Kennelijk is het derhalve mogelijk om op basis van dezelfde wetgeving en jurisprudentie tot een andere uitkomst te komen.

Ten derde is het zo dat de uitspraken in twee van de drie gevallen slechts met de krapst mogelijke marges in het voordeel van de levensbeschouwelijke instellingen zijn uitgevallen. Weliswaar was de uitspraak van het Amerikaanse Hooggerechtshof een unanieme. In het geval van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens was de verhouding ten gunste van de kerk echter negen tegen acht. Het Canadese Hooggerechtshof, ten slotte, besliste de zaak met vier tegen drie stemmen ten gunste van Loyola High School. Een en ander betekent dat in een volgende casus, met net iets andere feiten dan wel een nieuw benoemde rechter, de verhouding anders kan uitpakken.

In de vierde en laatste plaats loont het de

moeite naar de gehele inhoud van de uitspraken te kijken. In dat geval valt bijvoorbeeld op dat het Amerikaanse Hooggerechtshof zich weliswaar unaniem ten gunste van een '*ministerial exception*' voor de evangelisch-lutherse school uitsprak. Het voegde daaraan evenwel toe dat het lastig was een algemene omschrijving van een '*minister*' te geven. Dat betekent in feite dat levensbeschouwelijke instellingen, ook na de uitspraak, niet op voorhand zeker kunnen zijn

van de toepasselijkheid van een '*ministerial exception*'. Deze staat of valt immers bij de definitie die de rechter

in een concreet geval hanteert van het begrip '*minister*'.

In de Europese zaak erkende het Hof weliswaar het bestaan van een soort Europese variant van de '*ministerial exception*'. In de uitspraak is echter een cruciale rechtsoverweging te vinden, nummer 132, waarin de grenzen van de autonomie van de kerk staan weergegeven. Deze zijn bepaald stringenter dan de uitkomst in de concrete zaak doet vermoeden. Dat hangt onder meer samen met het feit dat het Hof een proportionaliteitstoets hanteert, die in een volgend geval niet opnieuw in het voordeel van een levensbeschouwelijke organisatie hoeft uit te vallen.

In de Canadese zaak, ten slotte, kende het Hooggerechtshof weliswaar een vrijstelling toe aan de school van het ontwikkelde religieuze educatiecurriculum, maar slechts voor zover dat het katholicisme betrof. Ten aanzien van de andere levensbeschouwingen diende de katholieke school nog steeds volgens de eerdergenoemde,

seculiere wijze te werk te gaan. Dit ondanks dat de school duidelijk aangaf dat het niet goed inzag hoe zij deze neutraliteit in de praktijk moest vormgeven. Het Hoogerechtshof bereikte deze conclusie bovendien met behulp van een tamelijk principiële redenering, want voortvloeiend uit het karakter van Canada als multiculturele democratie. Een dergelijke ideologische benadering biedt niet alleen ruimte aan religieuze organisaties, maar kan onder omstandigheden die ruimte even makkelijk ook juist weer inperken.

Kentering

Al met al luidt de conclusie van de voorgaande paragraaf, dat de drie behandelde rechterlijke uitspraken wel degelijk wijzen in de richting van een mogelijke, naderende kentering in de jurisprudentie. Weliswaar is het op basis van de uiteindelijke uitkomsten voorbarig om te spreken van zoiets als een algehele aanval van het westerse recht op religie, maar het lijkt er bij een enigszins realistische analyse van de betreffende jurisprudentie desondanks op dat de kop eerder halfleeg dan halfvol is. Hoewel 'The Sky Isn't Falling' op dit moment, is het evenmin geheel en al onaannemelijk meer te noemen dat er sprake is van 'Free Exercise By Midnight'.

Dit leidt tot de vraag wat de achtergrond van deze, zeker wat de Verenigde Staten betreft, toch opvallende kentering kan zijn. In dit verband wordt in de staatsrechtelijke literatuur wel geopperd dat het constitutionele recht inherent een seculariserende functie vervult. Iemand als Ran Hirschl (2010; 2011), bijvoorbeeld, schetst met brede pennenstreken hoe het enkele bestaan van regelgeving en rechterlijke interpretatie religie reeds 'domesticeert'. Levensbeschouwelijke

organisaties die opkomen voor hun belangen moeten dat immers volgens een bepaald, hun opgelegd stramien doen en met behulp van een hun in principe wezensvreemd, juridisch begrippenapparaat. Dit staatsrechtelijke keurslijf formuleert vervolgens ook de grenzen waarmee met name radicalere gelovigen onvermijdelijk te maken krijgen.

Voor deze these valt in het licht van de drie rechterlijke uitspraken zeker iets te zeggen. Zo vormde het decor van de zaak *Hosanna-Tabor* de Civil Rights Act van 1964 en moest de orthodoxe evangelisch-lutherse school procederen tegen een Equal Employment Opportunity Commission van de Amerikaanse overheid. Op deze manier lijkt het erop dat de staat een belangrijke speler is, waarmee de school terdege te rekenen heeft. Ook in de Canadese zaak is dit het geval, voor zover in Quebec de afgelopen decennia reeds een secularisatie van het schoolstelsel had plaatsgevonden, waarin openbare scholen steeds meer in de plaats kwamen van de bijzondere scholen van weleer. Zo bezien vormde de oplegging van een door het Ministerie ontwikkeld curriculum op het gebied van de religieuze educatie niet veel meer dan een logisch sluitstuk van deze ontwikkeling.

Hoewel de seculariserende rol van de staat in het algemeen en het recht in het bijzonder dus niet kan worden uitgevlakt, attendeert Glendon er in haar aan het begin van deze bijdrage gememoreerde lezing terecht op dat er omgekeerd ook een beweging van onderaf waarneembaar is. Het lijkt niet al te vergezocht om een deel van de kentering in de samenleving, maar ook in het recht en de staat zelf, terug te voeren op de tijdens de jaren zestig van de vorige eeuw reeds

ingezette culturele revolutie. Wanneer de begrenzende rol van het recht en de staat op zichzelf zou staan, valt de omslag namelijk niet goed te verklaren waarvan thans in de jurisprudentie over religie beweerdelijk het begin valt waar te nemen. Het tijdsverloop sinds de jaren zestig is dan het gevolg van de weg der geleidelijkheid waarlangs het rechtstelsel en de jurisprudentie van rechters doorgaans veranderen.

Anno 2015 lijkt er echter een 'Hobby Lobby-moment' aangebroken, een term die verwijst naar nog een andere Amerikaanse rechtszaak waarin een religieuze organisatie – in dit geval een bedrijf – opnieuw weliswaar in het gelijk was gesteld, maar die tot een ongemeen hevige polarisatie heeft aanleiding gegeven die niet meer uitsluitend uit de juridische aspecten van de zaak te verklaren valt (Horwitz 2015).

Meer specifiek kan het tijdsverloop sinds de jaren zestig dan als volgt worden geïnterpreteerd. Hoewel de secularisatie als gevolg van de culturele revolutie de afgelopen decennia geleidelijk verder heeft vorm gekregen, heeft zij de meeste traditionele religieuze instituties zoals de Rooms-Katholieke Kerk als instituties vooralsnog in tact gelaten. Thans begint het door Taylor geïdentificeerde expressieve individualisme echter ook het voortbestaan van religieuze instituties als zodanig als een sta-in-de-weg te beschouwen, zo lijkt het soms in zowel samenleving als recht en staat.

Inderdaad vallen dergelijke instituties niet goed te rijmen met de uitgangspunten van een op haar beurt radicaler wordend expressief individualistisch ethos, dat deze immers vrijwel per definitie als bedreiging zal zien van de individuele zelfontplooiing. Afhankelijk van hoe belang-

rijk men het bestaan van traditionele instituties acht voor de democratie, kan men zich echter de vraag stellen of hiermee niet de tak wordt afgezaagd waarop het expressief individualisme uiteindelijk nog altijd steunt. Zonder enigerlei vorm van samenleving, is de totstandkoming van sociale cohesie immers moeilijk voorstelbaar.

Volgens deze interpretatie is het al geen vraag meer wie de 'culture war' in de Verenigde Staten en elders heeft gewonnen. Dat is 'links', het progressieve deel van de natie, dat de culturele revolutie van de jaren zestig ook heeft geënta-meerd. Door zich echter een slechte winnaar te tonen (Douthat 2014), en christelijke en andere organisaties zelfs de ruimte te misgunnen om binnen een toch reeds van kleur verschiend juridisch kader nog enigszins hun eigen identiteit te behouden, stelt links meer in de waagschaal dan het mogelijk vermoedt. Het langzaam maar zeker meer omstreden raken van de idee van accommodatie van dergelijke organisaties, en het als gevolg daarvan geleidelijk verder afbrokkelen van hun autonomie, vergroten het risico van desintegratie van een voortdurend individualistischer wordende samenleving (Douthat 2015).

Tot besluit

Welke juridische bescherming zal er in de toekomst nog worden geboden aan radicaal gelovigen en hoe kunnen de grenzen van dergelijke radicale opvattingen worden bepaald, wanneer de geijkte juridische afwegingskaders in wet en jurisprudentie daarvoor zouden komen te ontbreken?

Hetgeen de wetenschappers die kritiek uitoefenen op het huidige recht op vrijheid van

godsdienst en levensbeschouwing voor ogen hebben als alternatief, is een soort algemeen recht op ethische integriteit (Laborde 2014). Het voordeel hiervan is dat religie niet meer als afzonderlijke categorie hoeft te functioneren binnen het recht en het rechtsstelsel op die manier (weer) een stukje neutraler wordt. Zij zien dit niet noodzakelijkerwijze als een uitholling van de godsdienstvrijheid, terwijl ook de collectieve dimensie van levensbeschouwelijke opvattingen in principe bescherming zou kunnen blijven genieten.

Hoewel dus in principe niet zoveel verloren hoeft te gaan (Tibbe 2014), kan men toch op grond van de zich geleidelijk wijzigende interpretatie van het huidige recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in de drie bovengenoemde rechterlijke uitspraken reeds constateren dat de juridische bescherming onder druk staat. Thans vormt het hele bouwwerk rond het mensenrecht van de godsdienstvrijheid, inclusief verdragen en jurisprudentie, daarvoor nog het referentiepunt. Wanneer ook dat verdwijnt, zou het glas wel eens leger kunnen raken dan tot de helft.

Wat als gevolg van de culturele revolutie naar verwachting toch reeds minder zal worden, is dat het rechtsstelsel berust op een (mede) aan het christendom ontleende antropologie. Volgens deze mensvisie is de mens immers in de kern een spiritueel wezen en ligt het daarom voor de hand aan die spirituele kant van het mens-zijn aparte bescherming te bieden in het recht en de staat. Thans verdwijnt deze christelijke antropologie meer en meer op andere plekken uit het recht, zoals het familierecht, dus in die zin zou het niet eens bijzonder uit de

toon vallen om dit ook ten aanzien van de godsdienstvrijheid door te voeren.

Wel is het de vraag of het wijs is dergelijke processen vanaf de (al dan niet academische) tentafel nog eens te versnellen. Het recht evolueert ook zonder dergelijke kunstmatige ingrepen mee met de samenleving en radicale gelovigen zullen het uit dien hoofde al lastig genoeg kunnen krijgen in juridisch opzicht. Het eventuele versnellen van die ontwikkeling door een heel bouwwerk aan regels en jurisprudentie rond een mensenrecht weg te snijden, althans drastisch van inhoud te doen veranderen, brengt westerse samenlevingen niet noodzakelijkerwijze in de beoogde progressievere banen. Het kan westerse samenlevingen qua bescherming van de religieuze identiteit van gelovigen en hun kerkelijke en maatschappelijke verbanden ook decennia terugplaatsen in de tijd.

Dan hebben wij het nog niet gehad over de situatie buiten het Westen. In het Westen zelf is de situatie voor radicale gelovigen, ondanks de hierboven gesignaleerde tendensen, nog altijd relatief rooskleurig en vormt werkelijke vervolging een hoge uitzondering. Het is niet moeilijk om aan te tonen dat de wereldwijde bevordering van het recht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging een westers, en tot op zekere hoogte zelfs christelijk, stempel draagt. Het is ook zo dat andere religies, zoals jodendom en islam, hierdoor in meerdere of mindere mate in een bepaald keurslijf worden gedrukt. Dit is in principe een uitvloeisel van de these van Hirschl (2010; 2011).

Toch vormt een juridisch afdwingbaar recht op godsdienstvrijheid dikwijls de enige hoop voor radicale gelovigen, die afwijken van de om

hen heen heersende meerderheidsopvattingen. Tegenover het tentafel-progressivisme van academici die de grondslagen van de godsdienstvrijheid principieel ter discussie stellen, staat aldus bezien een meer conservatieve benadering (zie bijvoorbeeld DeGirolami 2013). Deze neemt het juridische bouwwerk dat rond de godsdienstvrijheid in tal van – ook niet-westerse – jurisdicties is opgetrokken in aanmerking en zal de mogelijk toch reeds geleidelijke afbrokkeling hiervan niet actief verder wensen te stimuleren. <

Literatuur

- Benson, I.T. (2013). The Attack on Western Religions by Western Law: Re-Framing Pluralism, Liberalism and Diversity. *International Journal for Religious Freedom*, Vol. 6: 111-125.
- Carlson-Thies, S. (2015). The Sky Isn't Falling: Religious Freedom is Context-Specific. <http://www.irfalliance.org/the-sky-isnt-falling-religious-freedom-is-context-specific/>.
- DeGirolami, M.O. (2013). *The Tragedy of Religious Freedom*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DeGirolami, M.O. (2015). Free Exercise By Midnight. St. John's University School of Law Legal Studies Research Paper Series, 15-2587216, 30 maart, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2587216.
- Douthat, R. (2014). The Culture War's Sore Winners. *New York Times*, July 1.
- Douthat, R. (2015). Making Religion the Problem. *New York Times*, April 2.
- Glendon, M.A. (2015). Religious Freedom: Yesterday, Today and Tomorrow. The 2015 Cardinal Egan Lecture. http://www.magnificat.com/foundation/pdf/M_A_Glendon_2015.pdf.
- Hertzke, A.D. (Ed.) (2012). *The Future of Religious Freedom. Global Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Hirschl, R. (2010). *Constitutional Theocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirschl, R. (2011). The Secularist Appeal of Consti-

tutional Law and Courts: A Comparative Account. Religio West, Kick-Off Meeting Conference Paper, november.

- Horwitz, P. (2015). The Hobby Lobby Moment. *Harvard Law Review*. Vol. 1128:154-189.
- Laborde, C. (2014). Religion in the Law: The Disaggregation Approach. 26 september (first draft).
- Sullivan, W. Fallers, Hurd, E. Shakman, Mahmood, S. & Danchin, P.G. (Eds.) (2015). *Politics of Religious Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langston, C. (2015). Reasons to Hope #LoveWins for Both Individuals and Religious Organizations. *Shared Justice*, 8 juli.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Tibbe, N. (2014). The End of Religious Freedom: What is at Stake?. *Pepperdine Law Review*. Vol. 41: 963-982.

Jurisprudentie

- Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Fernández Martínez t. Spanje* (2014) [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145068#{"item id":\["001-145068"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145068#{)
- Supreme Court of Canada, *Loyola High School and John Zucchi t. Attorney General of Quebec* (2015) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/en/item/14703/index.do?r=AAAAAQBATG95b2xh-IEhpZ2ggU2Nob29sIGFuZCBKb2hulFp1Y2NoaSB0LiBBdHRvcn5leSBHZW5lcmFsIG9mIFF1ZWJlYwE>
- U.S. Supreme Court, *Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church t. Equal Employment Opportunity Commission et al.* (2012) <http://www.supremecourt.gov/opinions/11pdf/10-553.pdf>
- Hans-Martien (mr.dr. H.M.Th.D.) ten Napel is universitair hoofddocent Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit Leiden. Dit artikel vloeit mede voort uit een vierjarig NWO-project, getiteld 'Religion Renegotiated. Faith-Based Organizations and the State in the Netherlands Since the 1960s'. h.m.t.d.tennapel@law.leidenuniv.nl